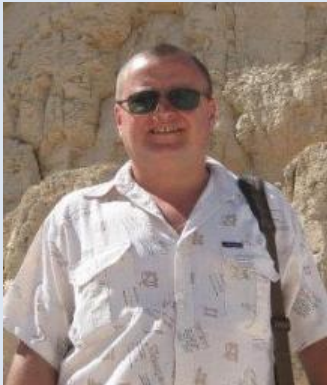


УДК 930,2

## МІНІАТЮРА РАДЗИВИЛІВСЬКОГО ЛІТОПISУ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРО ОСТАННІЙ БІЙ СВЯТОСЛАВА



*Сарычев В.Д.*

Національний заповідник «Хортиця»

*У статті здійснюється спроба поєднати відомості різноманітних джерел, що розповідають про останній бій князя Святослава: археологічні знахідки, картографічні джерела, мініатюра Радзивилівського літопису. Внаслідок цього висувається гіпотеза про обставини загибелі Святослава біля Кічкаської переправи, де було знайдено так званий «Кічкаський скарб».*

**Ключові слова:** *Святослав, Радзивилівський літопис, Хортиця, Кічкаський скарб, меч.*

### **Вступ.**

Знахідка на річковому дні біля острова Хортиці середньовічного меча знов привернула увагу до колоритної постаті князя Святослава, який загинув в районі дніпрових порогів у 972 р. у бою із печенігами. Так само було у 1928 р. після виявлення на місці будівництва Дніпрогесу п'яти подібних мечів «каролінгського» типу [1, с.612; 2, с.4-5, 10-11]. Датування всіх цих знахідок не викликає сумнівів, адже цей тип відомий за численними аналогами у багатьох країнах. Згідно однієї з декількох класифікацій холодної зброї середньовіччя вони належать до типу Х – мечів доби вікінгів, які мають численні різновиди стилів та форм руків'я. Мечі, найбільш схожі з дніпробудівськими та мечем, знайденим у 2011 році, датуються IX-X ст. А зразки із надписом на клинку ULFBERHT (як в трьох мечів з Дніпробуду) періодом 950-1000 рр., що дуже точно співпадає із роками життя Святослава [3, р.23-25].

Знахідка 2011 року – меч довжиною 96 см та вагою близько 1 кг є зразком елітного озброєння. Про це свідчить насічка на руків'ї із мідного сплаву, срібла та латуні. Для порівняння треба відмітити, що, наприклад, відомий меч XIII ст., який належав сину кастильського короля принцу Фернандо де ла Седра набагато скромніший за своїм оздобленням та формою [3, р.70]. Ця обставина є суттєвим підґрунтям припущень щодо власника меча, піднятого з дніпрового дна.



Фото 1. Меч, знайдений у о. Хортиці в 2011 році. (Фото Е. Миронової).

Нова знахідка доводить, що, по-перше, дніпробудівські артефакти є не випадковими і мають розглядатися разом із іншими пам'ятками того ж часу як свідчення конкретних історичних подій; по-друге, що потенціал археологічних досліджень в районі Хортиці не вичерпано, хоча вони й тривають на території потужного урбанізаційного впливу, через що вже наполовину стали охоронно-рятувальними [4, с.209].

Характерною деталлю всіх знайдених мечів є відсутність піхов або елементів кріплення, що може бути прямим свідченням їхньої втрати під час бою. Літописи не згадують яких-небудь бойових дій, що тривали в цих місцях в X ст., і в яких могло бути втрачено таку кількість предметів елітного озброєння, окрім подій 971-972 років. Це дає привід пов'язувати вказані знахідки із останнім боєм князя Святослава.

Ці та інші артефакти у різні часи розглядалися як приклади матеріалізації скупих літописних відомостей та ставали підґрунтям трактувань цієї події, яка через брак писемних відомостей набула певних таємничих ознак. Але чи здатні археологічні знахідки у співставленні із літописними даними відтворити подію останнього бою Святослава, а відтак бути засобом дослідження процесів, що йому передували? Тобто, наскільки реальна тотожність матеріальних джерел письмовим?

З одного боку, дослідження різних часів дають на це позитивну відповідь. У 1843 році О. Чертков, згадуючи, що Святослав в 971 році відправився «к порогам», прийшов «к порогам», а в 972 році пішов «в пороги», вказує на знайдений «в порогах» на початку ХІХ століття глек з монетами візантійських імператорів Никифора Фоки и Іоанна Цимісхія, ворогів Святослава у війні на Балканах [5, с.210]. У 80-х рр. ХІХ ст. Я.П. Новицький описав «толщю человеческих костей» та відокремлені черепи, які у 1877 році розмило водою на піщаному березі острова Пурисів. Через це дослідник вважав його місцем якогось бою, та, можливо, останнього бою Святослава [6, с.155-156; 7, с.161, 212, 224], адже відрубування голів ворогам вважалося печенізьким звичаєм. На початку 30-х рр. ХХ ст. до кола матеріальних пам'яток, пов'язаних із цим боєм, потрапили згадувані 5 мечів Дніпробудівської археологічної експедиції. Через 20 років учасник експедиції М. Міллер вказує на берег поблизу Крарійської переправи як на місце цього бою. Дослідник доводить, що винайдений у 1930 р. так званий «Кічкаський скарб» є місцем поховання Святослава на найвищій у цій місцевості точці, поблизу переправи – на Вознесенівській горці [8]. Г.І. Шаповалов робить припущення, що Вознесенівська горка є місцем поховання і місцем останнього бою князя, якого печеніги відрізали від флотилії. До переліку артефактів дослідники, з певними застереженнями, долучають комплекс «Кічкаського скарбу». Серед знахідок – кілограмовий срібний орел із візантійськими клеймами та написами болгарською – верхівка прапору або штандарту, військовий трофей Святослава, залишки верхівки штандарту у вигляді лева та інше.



Фото 2. Орел з «Кічкаського скарбу». (Фото Е. Миронової).

Цей список можна поповнити даними про залишки суден та інші артефакти ймовірно Х ст., винайдені під час днопоглиблювальних робіт у східному від

Хортиці руслі Дніпра в 50-х рр. ХХ ст. [9]. Дніпробудівські мечі та літописи стали підставою реконструкції бою у краєзнавчій версії Ю. Вілінова, яка ґрунтується й на даних місцевої топографії та гідрографії [10, с.92-97].

Отже, можна прослідкувати поступове збільшення кількості та доказової ваги матеріальних джерел на тлі браку письмової інформації: про катастрофічні для держави події – загибель її правителя та армії, літописи повідомляють напрочуд скупі, локалізуючи місце загибелі князя десь «у порогах». Візантійські ж автори Лев Диякон, Іоанн Скилиця та Іоанн Зонара, які залишили розлогі відомості про війну із Святославом, про його смерть кажуть лише, що загинув він від пачинаків (печенігів), які влаштували засідку, місце якої взагалі не вказують [11, с.82, 133; 5, с.103].

Водночас, співставлення археологічних даних із літописними не долає великого ступіня умовності можливих співпадінь у встановленні місця останнього бою. Не дивно, що усі ці спроби та попередні висновки залишаються із знаками питання. «...Інакше какимь образом могли бы попасть в эти пучины именно монеты Никифора и Цимисхия, двухъ Цареградскихъ владыкъ, воевавшихъ с нашимъ великимъ княземъ?» – запивав у 1843 році О. Чертков, шукаючи зв'язок літописних свідчень про місце загибелі князя із знайденими «в порогах» артефактами [5, с.210]. У 1885 році Я. Новицький не пояснює, чому виявлені на острові черепи тут і залишилися, хоча печеніги мали б робити з них чаши. До того ж, серед кісток одного з поховань у 1845 році, за словами місцевих жителів, виявлені рушниці, кулі й шаблі [6, с.133]. На жаль, дослідник не навів інших даних, зокрема про стан кісток, що сприяло б відокремленню знахідок різних часів та встановленню часу бою на о. Пурисів. «Не здесь ли, вблизи Кичкаса, рядом с нынешней плотиной Днепростроя, нашел свою гибель Святослав?» – запитує вже в 1933 році В. Равдоникас, який не квапиться вказувати точне місце навіть після знахідки «дніпробудівських» мечів [1, с.616]. Така обережність в різній мірі притаманна й іншим версіям: остаточні висновки про місце та обставини останнього бою князя Святослава дослідникам зробити заважає відсутність суттєвого доказового сегменту – «містка» між матеріальними та письмовими джерелами. Кожне джерело існує окремо. Теоретично не відкидається й версія про місце останнього бою в районі села Микільське-на-Дніпрі, що, начебто, співпадає із літописним поясненням «в порогах» через розташування в середній частині ділянки порогів.

Але чи існують інші джерела, що сприяли б гармонізації співвідношення вже традиційних матеріальних та писемних джерел у відтворенні цільної картини події, що досліджується?

Отже, **мета** цієї статті – спроба розглянути в джерелознавчому контексті мініатюру Радзивилівського літопису кінця XV століття, яка зображає останній бій Святослава, обґрунтувати її значення у встановленні обставин події.

**Завданнями** нашого дослідження є:

1) виявлення інформаційного потенціалу мініатюри;

2) співставлення інформації мініатюри, літописних текстів, матеріальних пам'яток, даних картографії для виявлення зв'язку цих джерел та встановлення обставин події;

3) встановлення значення авторських засобів художньої виразності, які виявлено для дослідження мініатюри в джерелознавчому контексті.

Актуальність питання зумовлена, по перше, особою князя, який за короткий термін підпорядкував величезну територію, зміцнивши таким чином міжнародні позиції Київської Русі. За часів Святослава держава найбільш рішуче продемонструвала здатність протистояти зовнішнім загрозам та перетворилася на суттєвий чинник міжнародної політики. Саме тоді був остаточно сформований та протягом наступних століть реалізовувався південний вектор зовнішньої політики Київської Русі та держав, що виникли на її території. Досить несподівана смерть могутнього князя була, так би мовити, верхівкою айсберга, наслідком складних внутрішніх та міжнародних соціально-економічних та політичних процесів X ст. І вивчення причин, місця та обставин загибелі Святослава має відбуватись в контексті дослідження цих процесів, що є актуальним для історії Київської Русі.

По-друге, мініатюра Радзивилівського літопису, яка присвячена останньому бою кн. Святослава (Мал.1) при дослідженні цієї події в джерелознавчому контексті дослідниками практично не розглядалася. Чи не єдиним виключенням є лаконічне зауваження Б.Рибаківа про те, що зображення містить «цікаву деталь» – «кочівники закидають руський флот камінням з обох берегів» [12, с.285].



Мал. 1. Мініатюра Радзивилівського літопису.

В дослідженнях художніх мініатюр протягом останнього століття сформувалися різні підходи до розгляду джерелознавчого значення цих пам'яток. А.В. Арциховський вважав зображені в мініатюрах предмети за достовірні історичні джерела, Д.С. Лихачов вказував на виявлені ним прийоми достовірної живописної оповіді [12, с.9]. Але поки не можна казати про існування загальних правил «читання» мініатюр, які, безумовно мають включати до себе окрім принципів історичної методології ще й принципів мистецтвознавства задля відокремлення в змістовному контексті реалістичних мотивів та деталей від умовних.

**Джерельною базою** дослідження є, по-перше, **письмові пам'ятки**. Це найдавніші Лаврентіївський (1377 р.), Іпатіївський (1425 р.), Радзивилівський (к. XV ст.) літописи. Розглядаються й кілька інших літописів, які вважаються варіантами давніх списків та можуть містити певні розбіжності у викладенні подій 971-972 років [12-22]. В цьому переліку й так званий Іоакимів літопис XI ст., за яким створено частину «Історії...» В.М. Татищева [23]. Хоча існування цього літопису остаточно не доведено, залишається недоведеним і звинувачення В.М. Татищева у підробці [24].

Інша група письмових джерел – картографічні матеріали, описи території, які містяться у документах XVII-XX ст., зокрема в матеріалах Дніпробудівської археологічної експедиції. Це дає змогу уявити особливості місцевості в районі сучасної греблі на підставі даних «доіндустріальної» доби, тобто до знищення вибухівкою скель, поглиблення фарватеру, затоплення водосховищем чи не найцінніших для вітчизняної археології територій тощо.

Також до кола джерел залучені дані про **археологічні пам'ятки**, виявлені та досліджені у різні часи в районі о. Хортиця та сучасного міста Запоріжжя. Висловлюємо особисту подяку фахівцям Національного заповідника «Хортиця» Т. Шелемет'євій та М. Остапенку за сприяння в створенні цієї статті.

Співставлення усіх наявних даних має прояснити обставини останнього бою князя Святослава, зокрема, встановити його місце та перебіг. Погоджуючись із тезою А.В. Мартинюка про те, що середньовічні мініатюри – не замальовки з натури, а переломлення історичних реалій у свідомості їх творців, що й обумовлює вибір зображуваних сюжетів та їхнє трактування [25, с.105], все ж треба відмітити: через кількість деталей та особливість композиції мініатюра Радзивилівського літопису, яка розповідає про останній бій князя Святослава, більше інформативна, аніж текст, який вона, начебто мала б ілюструвати. Адже складається враження, що це ілюстрація аж ніяк не цього літопису, а якогось іншого, невідомого тексту. А із відомим текстом мініатюра вочевидь не співпадає своїми деталями, подробицями та ідейно, адже повідомляє про те, про що літопис лише натякає, або просто мовчить – про місце бою, диспозицію супротивників, перебіг подій.

### Місце бою.

На мініатюрі зображено останній бій князя Святослава весною 972 року «в порогах». На зображенні чітко видно скелі. Літописні ж відомості, в тому числі дані Радзивилівського літопису на одному аркуші із мініатюрою, про обставини та, зокрема, місце бою, кажуть наступне:

1. Уклавши в липні 971 р. мир із Візантією Святослав вирушив «в лодіях къ порогомъ» [12, с.57; 13, с.31; 14, с.44; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.63; 20, с.9], «во свою землю въ лодіях даже до пороговъ» [15, с.248].

2. Начебто варяг-воєвода Свенельд пропонував обійти пороги на конях, адже «печенѣзи в порозѣхъ» [12, с.57; 13, с.31; 14, с.44; 15, с.248; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.63; 20, с.9].

3. Святослав проігнорував пораду Свенельда та вже до початку зими 971-972 рр. прийшов «къ порогомъ» [12, с.57; 13, с.31; 14, с.44; 15, с.248; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.63].

4. Печеніги «заступиша пороги» [12, с.57; 13, с.31; 14, с.45; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.63], «заступиша Святославу въ порогахъ» [15, с.248], «пришедше в пороги и жадаху его» [20, с.9], через що не можна було пройти пороги [13, с.31; 14, с.45; 15, с.248; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.63].

5. Навесні 972 р. після важкої зимівлі із здобиччю та малою дружиною прийшов Святослав «в пороги» [12, с.58; 13, с.31; 14, с.45; 15, с.248; 16, с.110; 17, с.291; 18, с.38; 19, с.174], «к порогом» [19, с.63; 20, с.9], і внаслідок нападу печенігів загинув «в порогах» [13, с.31; 14, с.45; 15, с.248], «убієнь бысть въ порозѣхъ» [21, с.174; 22, с.37], «близ Проторча (порогов)» [23, с.37; 23].

Отже, відносно місця останнього бою за літописами, відразу очевидна плутанина із географією: про маршрут Святослава літописи кажуть, що він йшов **к порогам**, або **до порогів** або **в пороги**. Про останній бій пишуть, що він стався або **в порогах**, або **біля порогів**, або коли князь прийшов **к порогам**.

Попри всі неспівпадіння ці дані в купі із свідченнями візантійських авторів про існування невідомо де засідки й стали підґрунтям стандартної для наукової, белетристичної та т. зв. «фолк-історичної» моделі викладення: повертаючись до Києва Дніпром, Святослав загинув в районі порогів, потрапивши у засідку. При цьому традиційно ігнорується наступні обставини: 1) Святослав ще за кілька місяців до своєї загибелі знав про печенігів в порогах (яка ж це «засідка?»), але попри це вирушив саме туди спочатку восени 971 р., а потім навесні 972 р., де й загинув; 2) про Київ у літописі не йдеться, окрім натяку, що пороги можна обійти, тобто вирушити ще кудись; 3) нема ніяких літописних підстав для точної локалізації місця останнього бою на хортицькій Чорній скелі, або біля Ненаситця в середині порогів, або ще десь.

Розгляд ймовірних мотивів обрання маршруту є предметом окремого дослідження. Стосовно ж місця останнього бою треба зазначити, що за своїм значенням прикметники «к» і «в» не тотожні; «к» має значення «біля», «до», а «в» – внутрішня частина чогось. Отже, де загинув Святослав – в порогах, або біля порогів? Адже чітко «в порогах» літописи кажуть лише про позиції печенігів. Ця плутанина є наслідком пізніших переробок тексту з метою

втаємничення якихось подробиць та надання подіям певного вигляду. Лише невеликий фрагмент із хронологічними рамками липень 971 – весна 972 рр. практично нашпигований протиріччями. І чим ближче до фіналу, тим їх більше. Отже, для встановлення конкретного місця останнього бою Святослава потрібна додаткова інформація. Зокрема – встановлення кінцевого пункту його маршруту. Попри протиріччя у вказаному фрагменті його початок у всіх літописах однаковий: уклавши мир із греками Святослав вирушив «в лодіях кь порогомь». Густинський літопис навіть пояснює: «...во свою землю вь лодіях даже до пороговь».

Отже, якщо припустити, що останній бій стався приблизно там, куди прямував Святослав із залишками свого війська, то сталося це у місці, де пороги починаються і яке відповідає обом визначенням – «в» та «біля» порогів. І для його визначення потрібно лише встановити цю межу, яка відокремлює пороги від придатних для вільного судноплавства ділянок.

Але зробити це не просто через різні визначення, що таке пороги, а від того – де межа порожистої частини Дніпра. Єдиного розуміння в цьому не було навіть під час Дніпробуду. З одного боку порожистою частиною вважали територію від Кодацького до Явленого порогу, а з іншого – це визначення мало стільки уточнень та ознак, що починало саме собі суперечити. Зокрема, геологічними та іншими ознаками порожистої частини вважалися пороги, забори, острови різних видів, надводні та підводні скелі, особливості рельєфу берегів та рослинного світу на цій ділянці, ширина річки, швидкість течії тощо, що у своєму загалі і виводило цю територію за наведені межі між вказаними найпівнічнішим та найпівденнішим порогами [26, с.54-59]. Годі й казати про єдине розуміння, що таке «пороги» в добу середньовіччя.

Традиційно порогами вважаються одна чи кілька кам'яних лав від одного берега до іншого. На відміну від них, так звані забори – це кам'яністі ділянки, які повністю не перекривають ширину річки. Дев'ятим, найпівденнішим порогом вважається поріг Вільний [27, с.31]. Втім, попри ці, на перший погляд прості визначення, на карті цієї ділянки Дніпра 1929 року південніше порога Вільного позначено ще й поріг Явлений, хоча за всіма ознаками він має бути заборою, адже перекриває фарватер лише зі східного боку до Пурисових островів [28]. Тобто, фактично, це вже десятий поріг, який став ним мабуть через недостатню глибину Дніпра від Пурисових островів до правого берега. Нижче було так зване Вовче горло – вузька та небезпечна через бурхливу течію ділянка Дніпра. Вона закінчувалася там, де зараз гребля і де відкривався річковий шлях на південь, повз Хортицю.

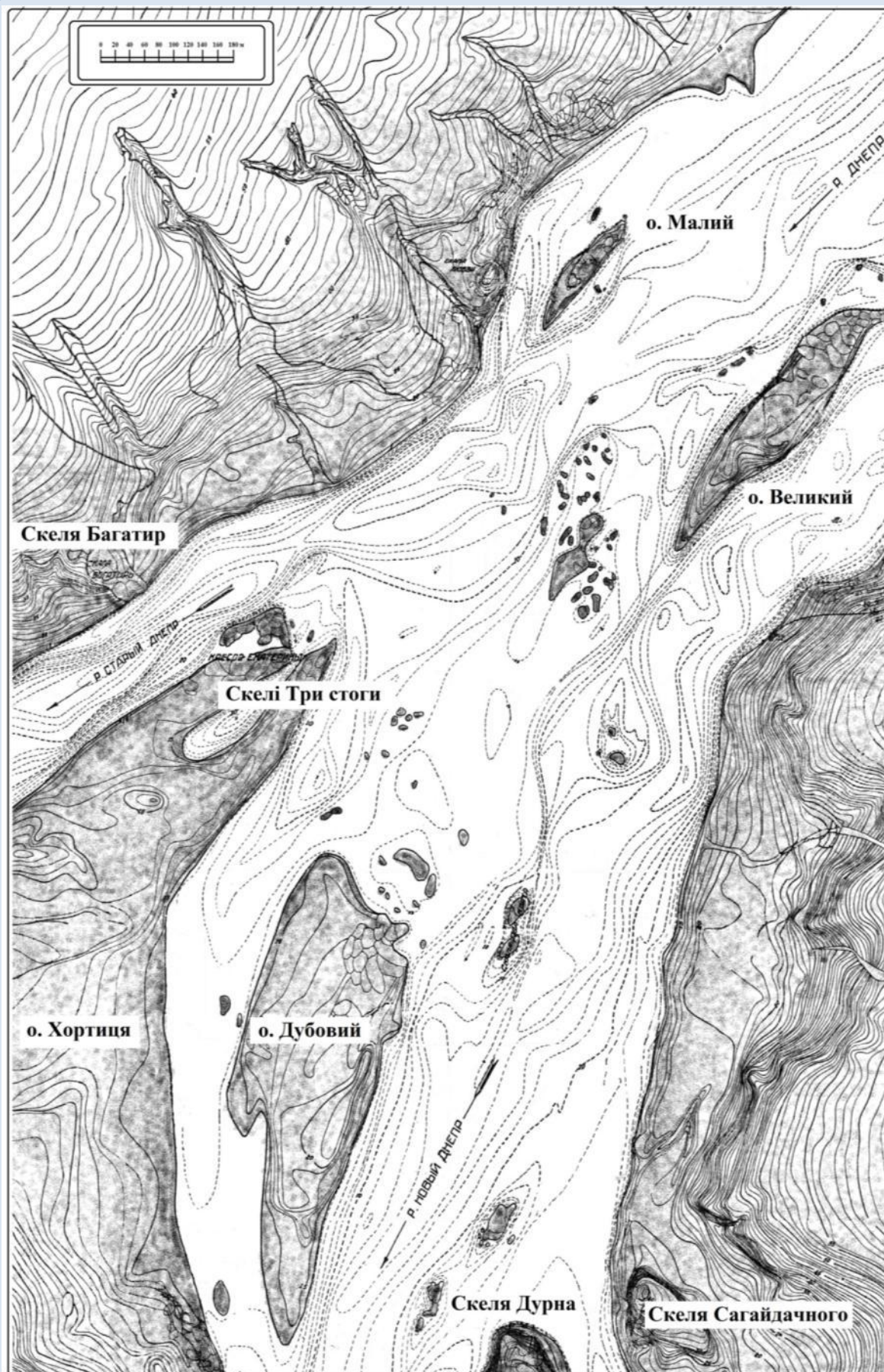
Але навіть поріг Явлений вважати південною межею порожистої частини теж неможна. Сучасні уявлення про вже затоплені пороги суттєво відрізняються від картини, яка тут існувала до будівництва Дніпрогесу. Знищення вибухівкою численних скель та розмив течією від зведеної греблі острова Дубовий та семисотметрової ділянки північної Хортиці – мілини від Чорної скелі до скель Три стоги кардинально змінили місцевий ландшафт.



До початку будівництва нижче Кічкаської переправи знаходилася скеля Велика (знищена). Ще нижче – гранітні острови – Малий (опинився в фундаменті греблі) та Великий (в фундаменті греблі). Потім річковий шлях від берега до берега перегороджувала ціла низка гранітних скель-островів. На правому березі стояла скеля Багатир (знищена). Від неї до Трьох Стогів – метрів 140. Ще далі на схід – скеля Дурна (знищена) й, нарешті, вже на лівому боці – скеля Сагайдачного (знищена) [29, с. 63-64, 103]. До будівництва всі ці хаотично розкидані скелі, каміння та мілини між ними вкрай ускладнювали судноплавство у східному від Хортиці руслі Дніпра.

Ось чому в XIX – початку XX століття в межах порогів географічно локалізувався і острів Хортиця. «Хортичъ (Хоротичъ) остров на Днѣпре, в порогах, противъ р. Хортицы», – вказано в географічному показнику до Повного зібрання руських літописів, видання якого розпочалося в 1841 році [30, с.504]. Щоправда, існувала і протилежна думка про Хортицю, яка «дещо нижче порогів» [27, с.32], але локалізація острова саме у порогах [31, с.531] була поширенішою починаючи із XVII ст.: «А ниже Вольнаго миля, остров Хортица [Хиртица]. А ниже Хортицы [Хиртица] порог Белякова [Бѣлехова] забора» [32, с.101]. Це, доречі, ще одне свідчення умовності розбіжностей понять «пороги» та «забори». Скеляста частина Хортиці продовжувалася на північ піщаною низиною та завершувалася скелями Три стоги, упираючись у які, Дніпро розподіляється на два рукави – східний та західний (Старий Дніпро). Під час весняного розливу Три стоги тимчасово перетворювалися на острівці, а після цього знов ставали північним мисом Хортиці. Якби не західний рукав Дніпра, який розпочинався протокою завширшки 140 м між скелями Багатир та північнохортицькими Трьома стогами, Хортиця разом із навколишніми скелями та мілинами східного рукава могла б вважатися одинадцятим порогом. Для східного рукава вона ним і була. До того ж, аби потрапити у західний рукав доводилося ретельно маневрувати на вузькому фарватері між скелями Три стоги та Малим островом (приблизно 60 м від правого берега), ризикуючи натрапити між ними ще й на підводні скелі, що фактично дорівнює зусиллям із долання порогів.

«Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий», – красномовно підсумував опис цього краєвиду А. Добровольський. На його думку, достатньо було примітивних знарядь аби здійснювати сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі. Археологічні знахідки свідчать, що тут була стародавня переправа [29, с.104-105]. Відстань між мілинами та скелями тут 50 – 80 метрів (рис. 2). Інший учасник дніпробудівської експедиції М. Міллер ототожнює ділянку ріки біля північного берега острова Хортиця із згадуваною Костянтином Багрянородним Крарійською переправою. [33, с.49; 34, с.28]. Глибини в районі мілин не перевищували аршину [27, с.32]. І лише після Трьох стогів розпочинається судноплавний західний рукав – Старий Дніпро, без порогів, заборів, надводних та підводних скель, без бурхливої водоверті Вовчого горла.



Мал. 2. Ділянка р. Дніпро біля о. Хортиця до будівництва греблі.

Отже, літописне визначення «пороги» слід розглядати у більш широкому розумінні, аніж лише окремі кам'янисті ділянки, що роблять Дніпро несудноплавним. Це природно-геологічний комплекс, урочище із наведеними вище ознаками, яке утворилося внаслідок виходу на поверхню Українського кристалічного щита, північною межею якого є острів Монастирський, а південною – острів Хортиця. Саме такі кордони порожистої частини наводить і Д.І. Яворницький, вказуючи, що місце між урочищем Сагайдачного та островом Хортицею «дуже захисне та потаємне» [34, с.14, 126].

З огляду на це, північна частина Хортиці разом із навколишніми скелями та мілинами, повністю відповідає обом літописним визначенням – «в порогах» та «біля порогів», через що цю місцевість можна вважати місцем останнього бою Святослава. Її приблизний вигляд (мал. 2) можна змоделювати за документами часів Дніпробуду [35, с.44-45].

Ще більше звузити коло пошуків дозволяє літописна мініатюра. За нею бій стався між скель, у настільки вузькому місці, що печеніги кидали каміння на лодії русів. Кочівники розташовані по краях зображення. А це чи не ключова обставина: аби влучно кидати каміння відстань до ворога має бути мінімальна. Принаймні, не більше двох-трьох десятків метрів з обох боків з височини. І мініатюра підтверджує це. Ліва група чітко локалізується на високій скелі: її колір світло-рожевий на відміну від зеленуватого кольору місця правої групи; висота скелі, фактично обрив, підкреслюється затемненою зоною скелі та смугами. Показово, що в печенігів немає луків. Поясненням, на нашу думку може бути те, що каміння є найдієвішим засобом пошкодження дерев'яних суден задля їхнього потоплення. Але для цього потрібна невелика відстань.

На перший погляд зображення повністю відповідає уявленню про засідку: у вузькому місці на лодії, що пропливають між скелями, ворог раптово скидає каміння, яке трощить судна та вбиває людей. Однак, навіть за численних скель та островів у порожистій частині Дніпра не просто віднайти таке вузьке місце, до того ж придатне для ведення бою. Більше того, зображення на мініатюрі не співпадає із відомостями про Крарійську переправу, як про улюблене місце печенігів для влаштування засідок: для нападу із застосуванням каміння відстань між берегами в 150 – 170 метрів забагата.

Не підходять для цього й інші відомі вузькості вище за течією:

1) острови Яцев та Піскуватий поблизу Сурського порога відокремлювалися від лівого берега протокою у 120-135 метрів завширшки, яка майже повністю з півночі перекривалася забором, тобто була несудноплавна;

2) протока між правим берегом та островом Таволжанним найвужчою була влітку (100-120 метрів), але була забита камінням; нею стали користуватися лише після підняття рівня води у 30-х рр. ХХ ст.;

3) русло між островами Таволжанним та Зміїним завширшки 200 м., а поблизу Зміїного стирчав лише камінь Ревун;

4) острів Клобуків від правого берега у 80-100 метрах; протока навіть звужувалася до 6 метрів, але через каміння на дні була несудноплавна [26, с.64, 85, 92].

Отже, можна припустити, що мініатюра є зразком вже згадуваного симбіозу реального та удаваного. Чи можна підтвердити якимись іншими даними припущення стосовно місця бою у найвужчому місці, а відтак, і хоча б приблизну відповідність мініатюрі реальним подіям?

Позитивною відповіддю є знайденні в 1928 році мечі. Їх виявили у місці зведення греблі біля самого лівого берега. Частиною фундаменту для греблі став скелястий острів Великий. Берег теж досить високий, що відповідає його особливостям в цьому місці. Від берега до острова десь 170 метрів. На мініатюрі права група печенігів також кидає каміння. З огляду на археологічні знахідки, можна вважати, що бій відбувся саме тут. Але вузина річки та зображення печенігів з обох її сторін з тих самих причин є умовністю: ймовірно, йдеться про позиції кочовиків на обох берегах та на тутешніх скелях, про що скажемо нижче.

### **Диспозиція супротивників та перебіг бою.**

**Розташування печенігів.** Співставлення археологічних та літописних джерел здатне також відповісти на питання про диспозицію печенігів. У правій групі вершники та піші із камінням та списами. Один із вершників тримає шаблю. Його розташування та поза недвозначно демонструє статус ватажка. Отже, це основні сили печенігів, а першого вершника із високим ступенем ймовірності можна вважати печенізьким ханом Курею. Де ж розташувався хан, а відтак і його наближені та основні сили, в тому числі й кіннота?

На правому березі, в районі селища Кічкас, Дніпробудівська експедиція виявила залишки стародавнього поселення та могильника. Поселення локалізували між скелями Багатир (напроти Трьох Стогів) та Великої (дещо вище сучасного машинного залу ГЕС) [29, с.144]. Досліджені знахідки дали розбіг у датуванні. Це час переходу від каменю до початку VII ст. до н. е [35, с.174], скифо-сарматська доба [37, с.174, 38, с.56] та середньовіччя [8; 29, с.152; 37, с.167; 39, с.17]. Дослідження також довели: в районі Кічкаської переправи середньовічні слов'янські селища існували на обох берегах [8]. М. Міллер припускає, що на лівому березі існувало стародавнє слав'янське селище Варіон, відоме з оповідей про готського топарха, який у 962 році вів переговори із Святославом [34, с.30; 40, с.57]. Поселення, безумовно, пов'язані із функціонуванням переправи. Отже, мечі, знайдені на лівому березі свідчать на користь того, що саме тут було місце основних сил хана Курі, який прийшов сюди зі степів лівого берега та взяв під контроль Кічкаську переправу. Аби виконати це, достатньо отаборитись з одного боку ріки. Але опанування переправи ще не дає контролю над судноплавством.

Зображена на мініатюрі ліва група вояків озброєна лише камінням: ані шабель, ані луків, ані щитів. Це дуже важлива деталь. Завдання та розташування цього загону можна зрозуміти, якщо урахувати особливості рельєфу та принципи навігації.

Веслування проти течії дуже складна справа. Окрім одного випадку – коли це відбувається майже впритул до берега. Саме тут, внаслідок відбиття води від

берега утворюється протитечія, що допомагає йти вверх по річці. Ширина такого річкового коридору в районі північної Хортиці – 20-30 метрів. З одного боку, для суден того часу достатньо, а з іншого рух впритул до берега дуже небезпечний: його легко блокувати, розставивши охоронців на скелях. Відстань для «обстрілу» мінімальна, запаси каміння для кидання необмежені. Це не засідка, а скоріше пости на природних сторожових вежах правого берега (скеля Багатир, острів Малий) та лівого (Чорна скеля на Хортиці, Три стоги, острів Великий), повз які судна можуть пройти лише впритул. Цей своєрідний зовнішній периметр оборони транспортного вузла – перехрестя річкових та суходільних торговельних шляхів створила сама природа.

**Святослав та його дружина.** Навіть за суцільну, на перший погляд, умовність, мініатюра багато розповідає й про тих, хто був на борту судна. По-перше, це воїни у шоломах із списами та щитами. По-друге, на головах керманича та воїна в центрі судна одягнені шапки. Безумовно, це представники княжого оточення, верхівки. Саме вони потенційно є володарями мечів – зброї, що підкреслює соціальний статус. На мініатюрі мечі у двох вояків у шоломах. Через статус володаря меча ми можемо зробити висновок, що двоє із мечами – також представники верхівки, які безпосередньо керують боєм. Залишається констатувати, що загальна кількість мечів, знайдених на річковому дні північніше острова Хортиця у 1928 та 2011 роках (шість) майже співпадає із кількістю представників верхівки, зображених на мініатюрі (чотири). І один з них – Святослав.

Князь зображений в шоломі та з мечем по центру всієї композиції поруч із штандартом із навершям. Те що це саме князівський штандарт, а не ознака якоїсь військової одиниці впливає внаслідок його порівняння із подібними атрибутами на іншій мініатюрі, яка зображає військо, що вирушило з Дунаю: над кораблями майорять такі ж самі прапори, але без жодних прикрас на верхівках. Хоча ймовірно зображення Святослава збереглося дуже погано, збільшення масштабу цифрової копії мініатюри дозволяє навіть роздивитися вираз його обличчя: на відміну від решти людей у судні князь гукає, тобто керує боєм, віддає команди.

**Перебіг подій.** Напрямок погляду усіх зображених на мініатюрі русичів однозначно говорить про напрямок руху судна – в бік берега Дніпра, де знаходяться основні сили хана Курі. Пройшовши повз скелі Багатир та Крісло Катерини немов через природну браму, що відділяє Старий Дніпро від порогів, судна Святослава наблизилися до берега. Вони поспішають вийти з зони обстрілу металників каміння, не зупиняючись на очищення від них скель, адже їхня мета – хан Куря. Ось-ось під градом каміння почнеться висадка.

Дивна, на перший погляд деталь: вояки ще не вистрибнули на берег, але лезо одного меча вже зламано. На нашу думку це ніщо інше як розвиток сюжету мініатюри, яка в цій деталі виходить за межі жанру та навіть виду мистецтва, наче скульптурний Лаокоон, застиглий і, одночасно, прагнучий здолати свою статику [41]. Ці синкретичні ознаки не випадкові. Тенденція до розвитку сюжету, його рух від зафіксованої миті характерні не тільки для

літератури та невідомого тоді ще мистецтва кіно. Просторові мистецтва завжди прагнули подолати свою непорушність, створити ілюзію руху починаючи ще з часів Древнього Єгипту [42, с.8]. Ця деталь підтверджує концептуальний принцип дослідження середньовічних мініатюр: попри ескізну манеру вони демонструють незвичайне мистецтво живописної оповіді з метою подолати часову і просторову обмеженість зображеного [12, с.10-11]. Можна вважати, що бій відбувся на березі, хоча цього мініатюра відкрито не каже, окрім натяку із зламаним лезом. Безперечно, ця деталь пов'язана із обставинами бою. Цікаво, що в одного з п'яти мечів, знайдених у 1928 році, кінцівка леза була також зламана [1, с.604; 2, с.10].

### Висновки

Мініатюра Радзивилівського літопису із зображенням останнього бою князя Святослава, на жаль, до сьогоднішнього дня не привертала серйозної уваги дослідників. Водночас можна стверджувати, що ця пам'ятка є унікальним та надзвичайно змістовним джерелом, яке має посісти важливе місце серед джерел присвячених князю Святославу. На це вказує низка з'ясованих обставин.

1. Співпадіння з топографічними даними. Місце знахідки мечів у вузькому місці між лівим берегом Дніпра та островом Великий відповідає змісту мініатюри і його слід вважати місцем бою. Розташоване на лівому березі навпроти вказаного острова стародавнє селище, було безумовно пов'язане із функціонуванням Кічкаської переправи. Захоплення лише цього селища давало контроль над транспортним сполученням Дніпром та його берегами, перехрестям напрямків північ-південь та схід-захід.

2. Зображення важливих деталей. Зображення зброї, одягу та інших деталей через їхню тотожність артефактам, що збереглися, надає змогу розглядати мініатюру як достовірне історичне джерело із певним інформаційним потенціалом, в руслі джерелознавчої традиції.

3. Наявність співвідношення із археологічними джерелами. Локалізація події, зображеної на мініатюрі підтверджується археологічними знахідками 1928 р. Святослава зображено із мечем, що надає суттєвих підстав вважати, що один з найдених мечів міг належати князю.

4. Складний взаємозв'язок із літописним текстом. Розмаїття деталей мініатюри стосовно місця та обставин бою наочно дисонує із загальними найлаконічнішими літописними відомостями, в тому числі на тому ж аркуші літопису, які вона має ілюструвати. Вже чи не єдине конкретне зауваження літопису про те, що «напав на нього Куря, князь печенізький» прямо спростовується мініатюрою: погляд Святослава та його оточення вказує напрям атаки і його судно прямує туди ж – на Курю та печенігів. Отже, Святослав нападає на Курю. Мініатюра вказує на озброєння, диспозицію супротивників, спосіб ведення бою, обставини бою та на інше, про що в літопису немає жодного натяку. Таку невідповідність можна пояснити лише одним: створюючи наприкінці XV ст. Радзивилівський список, переписуючи та переробляючи

літопис, писці з якихось причин перенесли в копію мініатюру без відповідних змін, через що вона тепер стала ілюстрацією втраченого оригінального тексту, який, зазвичай, датується XIII століттям. Саме цим можна пояснити і наявність в мініатюрі оригінального сюжету, який надає їй особливе, навіть «вільне» від тексту, що зберігся значення. Він складається з трьох послідовних етапів – долання передових печенізьких постів на скелях, висадка під обстрілом, бій на березі. Тобто сюжет читається «зліва направо», у відповідності із встановленими закономірностями середньовічних літописних мініатюр, які в одному зображенні часто поєднували кілька стадій події, яку фіксували.

З огляду на ці обставини, можна стверджувати, що сюжет мініатюри зафіксував реальні події. Пройшовши Старим Дніпром природну браму із скелі Багатир та тоді ще північнохортицьких скель Три стоги, Святослав потрапив «в пороги». Можливо вже зі скель Багатир та Крісло Катерини його було атаковано. Втім, він цілеспрямовано просунувся ще більш ніж на кілометр до лівобережного селища. Тут його загін, ймовірно, вступив у бій, намагаючись захопити його та панівну висоту – Вознесенівську горку, адже без цього контроль над переправою неможливий.

Отже, вказана мініатюра Радзивилівського літопису, завдяки численним деталям, в тому числі відсутнім у тексті, а також завдяки невідомим майстрам, які досягли зображального ефекту розвитку події, заповнює відсутній сегмент інформації, змістовно поєднує дані писемних та матеріальних джерел, які стосуються загибелі князя Святослава.

Але головне, на нашу думку, значення цієї мініатюри полягає в іншому. Введення її до кола джерел з історії події, що досліджується та встановлення при цьому внутрішніх зв'язків із іншими джерелами, неминуче вимагатиме відповідей на багато інших питань. А це актуалізує подальші дослідження обставин бою, причин, через які князь опинився в районі порогів, а відтак – мотивів його дій, обумовлених соціально-економічною та політичною обстановкою, яка на той час склалася в державі.

### Література

1. Равдоникас В. И. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя / В. И. Равдоникас // Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокалетию научной деятельности Н. Я. Марра. – Москва – Ленинград : ОГИЗ, Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – С. 598-616.
2. Грінченко В. А. Дніпробудівська археологічна експедиція. Реєстр речей, придбаних під час розкопок у балці Сагайдачного та випадкові знахідки на Дурній скелі та котлованах правого і лівого берегів Дніпра, с. Кічкас на Запоріжжі. XI. 1928. ВУАК ДН. // Науковий архів ІА НАН України. – ф 18 – № 31. – 13 с.
3. Ewart Oakeshott. Records of the Medieval Sword. – Woodbridge, England, 2004. – 306 p.
4. Кобалия Д. Р. Сквозь древние горизонты / Д. Р. Кобалия // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія Запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя : A&V. Art GROUP, 2011. – С. 201-211.
5. Чертков Н. А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967 – 971 годах / Н. А. Чертков. – М., 1843. – 298 с.

6. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Анатолій Бойко] – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – 508 с., 16 с. іл.
7. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький [упоряд. Людмила Іваннікова]. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 2. – 510 с., 16 с. іл.
8. Міллер М. А. Могила князя Святослава / М. А. Міллер. – Ukrainian Cultural and Educational Centre P.O. Box 3093, Winnipeg, Canada, 1951. – Інтернет-ресурс <http://www.svit.in.ua>
9. Шаповалов Г. І. Останній бій князя Святослава / Г. І. Шаповалов // Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 вересня. – № 164. – С. 89.
10. Вілінов Ю. А. Острів у філіграні епох та шляхів. Хортицький колаж / Ю. А. Вілінов. – Запоріжжя : Поліграф, 2003. – 206 с.
11. Лев Диакон. История / Лев Диакон [ пер. М. М. Копыленко]. – М. : Наука, 1988. – 240 с.
12. Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр / [отв. ред. М. В. Кукушкина]. – СПб. : Глагол; М. : Искусство, 1994. – Кн. 2. – 415 с.
13. Лаврентієвская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 1-209.
14. Ипатьевская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1908. – Т. 2. – 638 с.
15. Густинская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 233-373.
16. Софійская первая лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1851. – Т. 5. – С. 81-275.
17. Лѣтопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1856. – Т. 7. – 345 с.
18. Никоновская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1862. – Т. 9. – 256 с.
19. Львовская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1910. – Т. 20. – 686 с.
20. Ермолинская лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1910. – Т. 23. – 239 с.
21. Псковская первая лѣтопись // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1848. – Т. 4. – С. 173-345.
22. Лѣтописный сборникъ, именуемый лѣтописю Авраамки // Полное собрание русских лѣтописей. – СПб., 1889. – Т. 16. – 320 с.
23. Татищев В. М. История Россійская съ самых древнѣйшихъ временъ / В. М. Татищев. – М., 1768. – Кн. 1. – Ч. 1. – 224 с.
24. Конча С. В. Чи існує «Іоакимів літопис?» / С. В. Конча // УІЖ.. – 2007. – № 2. – С. 171-185.
25. Мартынюк А. В. Древнерусская миниатюра как исторический источник / А. В. Мартынюк // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. – Мн. : БГУ, 2004. – С. 105-106.
26. Свіренко Д. О. Дніпровське водосховище (гідробіологічне дослідження) / Д. О. Свіренко // Наукові записки Дніпропетровського Державного університету. – Дн-ськ, 1938. – Т. VII. – 210 с.
27. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / В. Павлович. – Санкт-Петербург, 1862. – 351 с.
28. Александров И. Г. План порожистой части р. Днепра, составленный по данным детальных съемок 1917-18-19-22-24 гг. / И. Г. Александров // Днепрострой. Проект. Приложения. – М. : ВСНХ СССР, 1929. – Т. I.



29. Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. (Околиці с. Кічкасу Запорізької округи) / А. Добровольський // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дн-ськ, 1929. – Т. 1. – С. 61-162.
30. Указатель къ первымъ осьми томамъ Полнаго собранія русскихъ лѣтописей. Отдѣлъ второй. Указатель географическій. – Спб., 1907. – 574 с.
31. Семенов П. Географическо-статистическій словарь Россійской имперіи / П. Семенов. – Спб., 1885. – Т. V. – 1000 с.
32. Книга большому чертежу или Древняя карта Россійскаго государства, поновленная въ разрядѣ и списанная въ нигу 1627 года. – Спб., 1838. – 261 с.
33. Багрянородный К. Об управленіи имперіей / К. Багрянородный. – М. : Наука, 1989. – 496 с.
34. Міллер М. Кічкаський перевіз / М. Міллер // Дніпрові таємниці. Збірник статей [упоряд. Ю. І. Щур, О. В. Серета, А. М. Серетин; за редакцією Ю. І. Щура]. – Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2012. – С. 28-33.
35. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Географічно-історичний нарис / Д. І. Яворницький. – Дн-ськ : Промінь, 1989. – 137 с.
36. Бовин В. Результаты опытов по изучению условий подхода к шлюзу в нижнем бьефе / В. Бовин, Л. Пашевский // Днепрострой. Бюллетень государственного днепровского строительства. – М. : Издание Государственного Днепровского Строительства. – 1928. – № 4. – С. 36-46.
37. Смолічев П. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні – жовтні р. 1927 / П. Смолічев // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дн-ське, 1929. – Т. 1. – С. 161-234.
38. Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані / М. Рудинський // Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Дн-ське, 1929. – Т. 1. – С. 45-62.
39. Ковалёва И. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927 – 1932 гг.) Учебное пособие / И. Ф. Ковалева. – Дн-ск : ДГУ. – 1980. – 71 с.
40. Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927 – 1932) / М. Міллер // Дніпрові таємниці. Збірник статей [упорядники Ю. І. Щур, О. В. Серета, А. М. Серетин; за редакцією Ю. І. Щура]. – Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2012. – С. 40-67.
41. Готхольд Эфраим Лессинг. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии / [общ. ред., вступ. статья и примечания Г. М. Фридендера]. – М. : Художественная литература. – 1957. – 520 с.
42. Юренев Р. Н. Чудесное окно : Краткая история мирового кино / Р. Н. Юренев. – М. : Просвещение, 1983. – 287 с.

***Сарычев В.Д. Миниатюра Радзивилловской летописи в системе источников о последнем бое Святослава.***

В статье предпринимается попытка объединить сведения различных источников, рассказывающих о последнем бое князя Святослава: археологические находки, картографические источники, миниатюра Радзивилловской летописи. Вследствие этого выдвигается гипотеза относительно обстоятельств гибели Святослава у Кичкаской переправы, где было найдено так называемый «Кичкацкий клад».

***Ключевые слова: Святослав, Радзивилловская летопись, Хортица, Кичкацкий клад, меч.***

*Sarychev V.D. The miniature of Radziwill Chronicle in the system of the sources about the last battle of Svyatoslav.*

The article is devoted to the attempts to combine different sources of information about the last battle of Prince Svyatoslav: archaeological finds, cartographic sources, miniature of Radziwill Chronicle. Because of this, a hypothesis is suggested concerning the deaths of Svyatoslav in Kichkass, where the so-called “Kichkass treasure” was found.

**Keywords:** *Sviatoslav, the Radziwill Chronicle, Khortytsa, Kichkass treasure, sword.*

Стаття отримана редакцією 25.03.13